

ARAB TILI GRAMMATIKASI RIVOJIDA MOVAROUNNAHR ULAMOLARINING O'RNI

Oriental Universiteti
2-kurs magistranti
Iminov Omadjon

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tili grammatikasi — nahv va sarf ilmining rivojida Movarounnahr ulamolarining tutgan o'rni ilmiy-tarixiy jihatdan ko'rib chiqilgan. Xorazmlik alloma Abulqosim Mahmud az-Zamakhshariy, Temuriylar davri buyuk olimi Mir Sayyid Sharif Jurjoni, ko'p qirrali daho Abduraxmon Jomiy hamda Buxoro muftiy va allomalari faoliyati va ilmiy merosiga tarixiy ma'lumotlar asosida baho berilgan. Maqola zamonaviy O'zbekistondagi arab tilshunosligi rivoji bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: arab tili grammatikasi, nahv, sarf, Movarounnahr, az-Zamakhshariy, Jurjoni, Jomiy, al-Mufasssal, al-Kashshof, Buxoro ulamolari

Аннотация: В данной статье рассматривается роль учёных Мавераннахра в развитии арабской грамматики — науки о синтаксисе (нахв) и морфологии (сарф). На основе исторических источников даётся оценка научного наследия хорезмского учёного Абулькасима Махмуда аз-Замахшари, выдающегося мыслителя эпохи Тимуридов Мир Сейида Шарифа Джурджани, многогранного гения Абдурахмана Джамии, а также бухарских учёных и муфтиев. Статья завершается обзором современного развития арабского языкознания в Узбекистане.

Ключевые слова: арабская грамматика, нахв, сарф, Мавераннахр, аз-Замахшари, Джурджани, Джамии, ал-Муфасссал, ал-Кашшаф, бухарские учёные

Abstract: This article examines the role of Mawarannahr scholars in the development of Arabic grammar — the sciences of syntax (nahw) and morphology (sarf). Drawing on historical sources, it evaluates the scholarly legacy of the Khwarezmian scholar Abul-Qasim Mahmud al-Zamakhshari, the eminent Timurid-era thinker Mir Sayyid Sharif al-Jurjani, the versatile genius Abd al-Rahman Jami, and prominent Bukharan scholars and muftis. The article concludes with an overview of contemporary Arabic linguistics in Uzbekistan.

Keywords: Arabic grammar, nahw, sarf, Mawarannahr, al-Zamakhshari, al-Jurjani, Jami, al-Mufasssal, al-Kashshaf, Bukharan scholars

Kirish

Tafsir, hadis, aqoid ilmlari Arabiston diyorida paydo bo'lgan bo'lsa-da, uning kuchi va rivoji asosan Movarounnahrda yuz berdi. Yurtimiz ulamolari nafaqat diniy

fanlarda, balki arab tili grammatikasida ham beqiyos asarlar yaratib, dinni to'g'ri anglashga va sof ta'limotlarni kelajak avlodlarga yetkazishga ulkan hissa qo'shdilar. Ushbu maqolada shu buyuk zotlarning hayoti va ilmiy merosi haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

I. Abulqosim Mahmud az-Zamaxshariy — arab grammatikasining ustuni

Arab tili ilmida eng yirik siymolardan biri Abulqosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad az-Zamaxshariydir. U hijriy 467 yil 27 rajab (milodiy 1075 yil 19 mart) kuni Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilgan. Otasi Umar ibn Ahmad o'z davrining ziyoli, taqvodor va muruvvatli kishilaridan bo'lib, mahalliy masjidda imomlik vazifasini ham bajargan.

Baxtsiz hodisa tufayli yoshligidan bir oyog'i cho'loq bo'lib qolgan Mahmud, otasining qarshiligiga qaramay, ilmga intilishini yo'qotmadi. Madrasada o'qishni talab qilgan yosh tolib-ilm ko'p o'tmay Buxoroga yo'l oldi. Arab tarixchisi Ibn Xallikon (1211–1288) bu shaharni: "Samoniylar davridan boshlab shon-shuhrat makoni, saltanat Ka'basi va zamonasining ilg'or kishilari jamlangan joy", deb ta'riflagan.

Keyinchalik az-Zamaxshariy Xuroson, Isfahon, Bag'dod va Makka shaharlarida ilm oldi. Makkada ikki, so'ngra uch yil yashab, mashhur "al-Kashshof" tafsirini yozib tamomladi. Bu muborak shaharda ko'p yillar yashaganligi uchun unga "Jorulloh" ("Allohning qo'shnisi") sharaflı laqabi berildi.

Az-Zamaxshariy 60 dan ortiq asarlar ta'lif qilgan. Ular arab grammatikasi, lug'atshunoslik, adabiyot, aruz, jo'g'rofiya, tafsir, hadis va fiqh sohalarini qamrab oladi. Uning "al-Mufasssal" (1121 yil) asari arab tili nahv va sarfini o'rganishda azaldan Sharq va G'arbda shuhrat topgan muhim qo'llanma bo'lgan. Shom hokimi Muzaffaruddin Muso bu asarni yod olgan kishiga besh ming kumush tanga va sarpo sovg'a berishni va'da qilganligi — uning qadri-qimmatini yaqqol ko'rsatadi.

Zamaxshariyning boshqa muhim asarlari qatoriga: xorazmshoh Otsizga bag'ishlangan "Muqaddimatu al-Adab", lug'atshunoslikka oid "Asosu-l-balog'a", nasihatimiz "At-Tavoqu-z-zahab", tafsir sohasidagi "al-Kashshof", aruzga doir "al-Qustos" hamda "Navobig'u-l-kalim" (nozik iboralar to'plami) kiradi.

"Ustozu al-arab va al-Ajam" ("Arab va ajamlarning ustozı"), "Ustozu ad-Dunyo" ("Butun dunyo ustozı"), "Faxru Xovarazm" ("Xorazm faxrı") unvonlariga sazovor bo'lgan alloma 583/1144 yilda hozirgi Ko'hna Urganchda vafot etgan. Arab diyor aholisi: "Agar cho'loq az-Zamaxshariy bo'lmaganida, biz o'z tilimiz qoidalarini yaxshi bilmasdan o'tib ketgan bo'lar edik", deb uni hurmat bilan eslaganlar.

II. Mir Sayyid Sharif Jurjoniyy — Temuriylar davri allomasi

Sohibqiron Amir Temur Samarqandni jahon ilmiy markaziga aylantirish maqsadida dunyoning turli burchaklaridan olimlarni o'z poytaxtiga to'pladi. Ularning ichida Mir Sayyid Sharif Jurjoniyy alohida o'rin tutadi. To'liq ismi Ali ibn Muhammad

ibn Ali Xusayn Jurjoniy bo'lgan bu alloma 740 hijriy (1339) yilda Astrobod yaqinidagi Tog'u qishlog'ida dunyoga keldi.

1387 yili Sheroz Temur tomonidan fath etilgach, Jurjoniy ham ko'plab olimlar qatori Samarqandga keltirildi. Bu yerda tahsil va tadrish bilan shug'ullangan alloma Temur vafotidan so'ng Sherozga qaytdi va 1413 yilda vafot etdi. Jurjoniy umri davomida 50 dan ortiq asarlar ta'lif qilib, fanning deyarli barcha sohalarini qamrab oldi. Arab grammatikasiga oid "Sarfi-mir" asari ayniqsa mashhur bo'lib, uning bir necha qo'lyozma nusxalari O'zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

III. Abduraxmon Jomiy — tilshunoslik va adabiyot dahosi

Temuriylar saltanati davrida Movarounnahr va Xurosonda badiiy adabiyot ham yangi bosqichga ko'tarildi. Bu davrning eng yorqin siymolaridan biri Abduraxmon Jomiydir. U Shohrux hukmronligi davrida, 1414 yil 7 noyabrda Nishopur yaqinidagi Jom shahrida ziyoli oilada tug'ildi. Samarqandda tahsilini davom ettirib, Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi kabi buyuk olimlardan saboq oldi.

Jomiy o'sha davr adabiyotining etakchi vakili bo'lish bilan birga, zamonasining ulkan tilshunosi ham edi. "Haft avrang" dostonlar to'plami bilan adabiyotga yangi yo'nalish bergan bu alloma fors tili grammatikasi bo'yicha maxsus qo'llanma yozgan. Arab tilini esa ona tilidek bilgan. 1492 yili, umrining so'nggi pallasida, mashhur Ibn Hojibning (1175–1249) "al-Kofiya" asariga maxsus sharh yozdi. Ushbu sharh "Sharhu Mullo" nomi bilan shuhrat qozonib, maktab va madrasalarda asosiy o'quv qo'llanmasiga aylandi. Jomiy 1492 yilda shamollash natijasida vafot etdi.

IV. Buxoro ulamolari — XVII–XIX asrlarda ilm-fan rivojiga hissa

XVI asrda O'rta Osiyoda davom etgan ichki nizolar va siyosiy beqarorlik madaniy rivojlanishga ta'sir ko'rsatsa-da, ilmiy an'analar Buxoroda davom etdi. Bu davrda Buxoroda Muhammad Sharif nomli ikki buyuk muftiy yashab ijod qildi.

Muftiy Muhammad Sharif ibn Qozi Abdurrahim Buxoriy o'z zamonasining buyuk allomasi sifatida tanildi. "Qasidai Burda"ga arab, fors va turk tillarida naziralar yozish darajasida yetuk shoir bo'lgan u zot, bir vaqtning o'zida 400 talabaga dars o'tgan. 1269 hijriy yilida Movarounnahrda bo'lib o'tgan katta munozarada g'olib chiqib, barcha ulamolar e'tirofini qozondi.

Mavlaviy Muhammad Sharif ibn Muhammad Sa'id al-Xusayniy al-Buxoriy tasavvuf va ilm-fan sohasida yagona bo'lgan. U tafsir, hadis va aqliy fanlarda o'ziga xos yo'l tutdi. "Hujjat uz-zokiriyyin", "Risola-i isboti vojib al-vujud", "Hoshiya sharhi Mullo Jomiy" kabi asarlar muallifi sifatida tanilgan bu alloma Subhonqulixon davrida Buxoroning a'lam (bosh olimi) lavozimiga ko'tarildi. Hijriy 1109 yili Safar oyida sajda holida vafot etdi.

Buxoro ilm muhitining yana bir ko'zga ko'ringan vakili Mirzo Inoyatulloh Buxoriydir. Sayyidlar avlodidan bo'lgan u riyoziyot, tibbiyot va astronomiyada mohir bo'lib, Amir Haydar davrida Shayx ul-islom, so'ngra Qozi ul-Quzzot lavozimiga

ko'tarildi. Ash'orining hajmi 4000 baytdan oshib, Buxoro jome'sida 500 nafar olim o'rtasida diniy masalalar bo'yicha hukm chiqargan. 1273 hijriy yilning Zulqa'da oyida, seshanba kuni peshin namozidan so'ng vafot etdi.

V. Hozirgi kunda arab tili grammatikasini rivojlantiruvchi ustozlar

Arab tili grammatikasiga doir ilmiy izlanishlar bugungi kunda ham O'zbekistonda faol davom etmoqda. Bu sohadagi zamonaviy hissalarining eng muhimlari orasida quyidagi olimlar va asarlar alohida o'rin egallaydi:

Ibodulloh Ahrorov: "Keling arab tilida gaplashamiz", "Taysirus sarf".

Sherali Homraliev: "Arab tili darsligi: tarkib qoidalar".

Do'stmuhammad Nasriddin Bodiriy: "Mukammal sarf darsligi", "Nahv darsligi 1, 2".

Abduqayum Hikmatov: "Nahv darsligi".

Ne'matulloh Ibrohimov va Muhammad Yusupov: "Arab tili grammatikasi 1, 2".

Shamsuddin Bahouddinov: "Sarf sabaqlari".

Bundan tashqari, www.arabik.uz saytida Rustamjon Rahmatulloh, Abduqoyum Hikmatov, Abu Muhammad, Anvar Ahmad kabi nahvshunoslar arab tili ta'limini keng ommaga yetkazishda muhim xizmat qilmoqdalar.

Xulosa

Arab tili grammatikasi va tilshunosligi rivojida Movarounnahr ulamolarining o'rni beqiyosdir. Az-Zamaxshariydan to Jurjoniy, Jomiy va Buxoro muftiylarigacha ko'plab allomalar bu soha rivoji uchun o'z umrlarini bag'ishladilar. Ularning asarlari bugun ham Sharq va G'arb ilmiy muassasalarida o'rganilmoqda. Zamonaviy avlod ham bu boy merosni davom ettirish, yangi tadqiqotlar orqali boyitish va keng ommalashtirishga mas'uliyat sezishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Az-Zamaxshariy, Abulqosim Mahmud. Al-Mufasssal fi san'ati al-i'rob. — Bayrut: Dor al-Jil, 1990.
2. Az-Zamaxshariy, Abulqosim Mahmud. Al-Kashshof an haqiqi-t-tanzil va uyuni-l-aqovil fi vujud-t-ta'vil. — Bayrut: Dor al-Kutub al-Arabiyy, 2006.
3. Az-Zamaxshariy, Abulqosim Mahmud. Muqaddimatu al-Adab. — Toshkent: O'zFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.
4. Az-Zamaxshariy, Abulqosim Mahmud. Navobig'u-l-kalim. — O'zbek tiliga tarjima. Toshkent: Fan, 1995.
5. Az-Zamaxshariy, Abulqosim Mahmud. At-Tavoqu-z-zahab fi-l-mavoiz va-l-xutab. — O'zbek tiliga tarjima. Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
6. Ibn Xallikon, Ahmad ibn Muhammad. Vafayot al-a'yan va anbo' abno' az-zamon. — Bayrut: Dor Sodik, 1978. — 8 jild.
7. Jurjoniy, Ali ibn Muhammad. At-Ta'rifot. — Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiyya, 1983.

8. Jurjoniy, Ali ibn Muhammad. Sharhi Mullo (Sarfi-mir). — O'zFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi, inv. № 2381.
9. Jomiy, Abduraxmon. Sharhu-l-Kofiya li-Ibni-l-Hojib (Sharhu Mullo). — Toshkent: O'zFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi.
10. Jomiy, Abduraxmon. Haft avrang. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1980.
11. Ibni Hojib, Jamoliddin. Al-Kofiya fi-n-nahv. — Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiyya, 1982.
12. Ahrorov, Ibodulloh. Keling arab tilida gaplashamiz. — Toshkent: Movarounnahr, 2010.
13. Ahrorov, Ibodulloh. Taysirus sarf. — Toshkent: Movarounnahr, 2015.
14. Homraliev, Sherali. Arab tili darsligi: tarkib qoidalari. — Toshkent: Akademiya, 2012.
15. Bodiriy, Do'stmuhammad Nasriddin. Mukammal sarf darsligi. — Toshkent: Hilol nashr, 2018.
16. Bodiriy, Do'stmuhammad Nasriddin. Nahv darsligi 1, 2. — Toshkent: Hilol nashr, 2019.
17. Hikmatov, Abduqayum. Nahv darsligi. — Toshkent: O'zbekiston, 2016.
18. Ibrohimov, Ne'matulloh; Yusupov, Muhammad. Arab tili grammatikasi 1, 2. — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2008.
19. Bahouddinov, Shamsuddin. Sarf sabaqlari. — Toshkent: Yangi nashr, 2020.
20. Hindistoniy, Muhammadsharif Rustamjon o'g'li. Az-Zamaxshariy hayoti haqida rivoyatlar. — Dushanba: Irfon, 1975.
21. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti. Qo'lyozmalar katalogi. — Toshkent: Fan, 1998.
22. www.arabik.uz — Arab tili ta'limi portali. [Elektron manba]. URL: <https://www.arabik.uz> (murojaat sanasi: 2025-yil).